

ZSIDÓ VÁNDORZENÉSZEK (KLEZMEREK) MAGYARORSZÁGON

Az ICTM konferenciáján, Schlandwingban 1989. július 26-án elhangzott felszólalás magyar változata

A nem liturgikus zsidó hangszeres zenével átfogóan eddig – tudtommal – nem foglalkoztak Magyarországon. Túl egyszerű volna és hamis nyomra is juttatna a tudomány figyelmének e viszonylagos hiányát előítéletekre visszavezetni – hacsak nem maguk az érintettek bizonyos előítéleteire vagy legalábbis érdektelenségére a témával szemben. (E probléma beható vizsgálatára szociológusok a hivatottak.) Ezzel kapcsolatban csak a következőket szeretném bevezetőül megemlíteni:

Magyarország területe mindig is a különböző népcsoportok átjáróházának számított, nem csupán az utóbbi 1100 évben; a kelet felől a Kárpát-medencébe belovagoló magyarok nem lakatlan területre érkeztek. A honfoglalást megelőzően itt élő törzsek ill. itt megtelepedett emberek között zsidókat is találhattunk (1). Az először geopolitikai, később tisztán politikai okokból adódó vonzása e vidéknek népkeveredést is eredményezett – és ez nem volt másképp az évszázadok folyamán a délnyugatról, délkeletről, északkeletről és északnyugatról bevándorló zsidók között sem. Az így kialakult heterogén összetételű magyar zsidóság következképp bizonyos rétegekre, mondhatni kasztokra oszlott. Tudvalevő, hogy a folklór kialakulása és megőrzése, továbbvitele elsősorban az anyagilag leghátrányosabb körülmények között élők körében tapasztalható, akik a társadalom alsóbb rétegeit képviselik. A magyarországi zsidóknál ezt a réteget (a 19. században) a keletről – északkeletről származó (galíciai) ortodoxok és hászidok alkották. Mária Terézia (1740–1780) idevágó rendeletei következtében a zsidók kiszorultak a városokból. (Ez a korszak tekinthető egyébként a klezmer-kultúra virágzása kezdetének.) Ha meggondoljuk, hogy a mai magyar zsidóság általában a nagyváros lakója, világossá válik a különbség, ami figyelmen kívül nem hagyható egyik oka lehet a tradíció részleges és a folklór mondhatni teljes eltűnésének (bár itt talán az elfojtás pszichológiai fogalma volna a megfelelő kifejezés).

Ahol az írásbeli vagy szóbeli emlékek hiányznak, a hagyomány megszűnt, az érdeklődő az általános irodalom segítségét kénytelen igénybe venni.

Csokonai Vitéz Mihály szatirikus művében, a *Dorottya*-ban (1798) szerepelnek a híres toponári zsidó zenészek is (2). Az együttes összetétele a cigányzenekarokénak felelt meg, repertoárjukban – Csokonai felsorolása szerint – volt minét,

anglus kontratánc, alla polacca, stájer, galoppáta, straszburger, hanák, valceres, mazurka, szabács, kozák és a magyar (a lassú verbunkos). A toponári muzsikusokat tudományosabb igényű munkák is említik, pl. Mátray Gábor 1854-ben megjelent *A magyar zene és a magyar cigányok zenéje* című műve (3).

Adatgyűjtéskor nem helyes olyan közléseket sem figyelmen kívül hagyni, mint amilyen a következő. Ebből csak egy hagyomány továbbéléséről tájékozódhatunk, mégha a tradíció gyakorlatjának tilalmából következtetve is: 1824-ben egy rendelet megtiltja a kevés örömműveket egyikének, a purimnak zenével és tánccal való otthoni megtartását (4).

Szerencsére rendelkezünk néhány adattal a szórakoztatókról, a muzsikusokról magukról is.

Az Esterházy-tulajdonban lévő Tata egyházi zenészei beadványukban panaszolják 1747-ben, hogy az uraság által jóváhagyott fizetésükből a névnapokon, újévkor és esküvők alkalmával adódó mellékkereset nélkül nem tudnak megélni, ezek a lehetőségek azonban a zsidó, cigány és német zenészek működése miatt egyre csökkennek, amiért is kérik, hogy utóbbiak az ilyen alkalmon való zenéléstől tiltattassanak el (5).

Egy hasonló viszálykodásról értesültünk 1781-ből, ebben az esetben mindkét fél zsidó: a bonyhádi zenészek igyekeznek elérni a szomszédos somogyi muzsikusok kitiltását a közeli Tolna esküvőiről. A somogyiak pedig a bonyhádiakat penderítik ki Somogyból, és – ez fontos adat – „cigányzenészeknek” nevezik őket (6).

A „zsidó cigány” kifejezés szociológiai szempontból rendkívül figyelemreméltó. Emlékeztet kissé arra, hogy Németországban léteztek olyan nem zsidó együttesek, melyek magukat klezmereknek nevezték, a „klezmer” itt tehát származási-vallási hovatartozástól független, foglalkozást jelölő név volt. Ehhez hasonló a „cigány” megnevezés „zenész”-ként való használata napjainkban is a magyar köznyelvben. Milyen mértékben lebecsülő jellegű volt ez a kifejezés a fent említett esetben, nem tudom megállapítani; amennyiben negatív, pejoratív értelemben és szándékkal használták, az arra utalna, hogy a muzsikusokat zsidó körökben sem becsülték sokra. Ezzel a kifejezéssel mindenesetre többször találkozunk az irodalomban.

Kaczér Illés így ábrázolja 1916-ban egy regényében Chaim Leibet és két fiát: „A zsidó cigányok

ZSIDÓ ESKÜVŐ EISENSTADTBAN 1920/30-as ÉVEK
(Az Österreichisches Jüdisches Museum, Eisenstadt szíves engedélyével)

a belső ülésen dolgoznak: egy szikár kecskeszakállas hegedűs és két vézna fiú. Az öregebbik brácsázik, a fiatalabb gémbertett kezében fuvola, amelyet csak ritkán illeszt a szájához, többnyire a takust veri vele a dalhoz, amelyet az egész társaság vadul énekel.” (7)

Az ilyen zenélés minőségének megállapításához nem szükséges az olvasó élénk képzelőereje. Egy lakodalmi mulatságban persze aligha a megfelelő (vagy pláne a „szép”) hangok a fontosak, sokkal inkább az olyan hatékony tevékenység, mint amelyet nyápic fuvolásunk végez hangszerével. Nem egy hangfelvétel bizonyítja manapság is parasztbandák böngösének, fúvóegyüttesnél tubásának, igyekezetét a minél áthatóbb ritmusadásra, miközben a harmónia-megkövetelte hangmagasság harmadrangú feladat számára.

A regény egy másik részében közelebbit is megtudunk ezekről a „zsidó cigányokról”, akik „jiddisül, héberül és orosz-lengyelül éneklő klezmerek és filderek”. Chaimot „a szigeti fildert, népszerűbb nevén a marselikot, három országban ismerik és ha bárhol purimkor, a Tóra örömnepén vagy zsidó lakodalmon a fiaival, görbe vonójával és még görbébb tréfáival megjelenik, sokáig utána emlegetik az eseményt”.

Egy másik író, Ágai Adolf 1875-ben így mutatja be Chájemet, a tréfacsinálót: „Chájem belisztezte a haját, belisztezte az arcát, belisztezte a kezeit. Fején szakajtó van, baljában seprő. Nagy lepedőt húzott magára, melyet telhetőleg királyi redőkbe igyekszik drapírozni, mert királyt ábrázol, mégpedig nem más, mint Dávid királyt. Ártatlan paródiájának egy rozszant hárfával kölcsönöz nagyobb élt, ennek kétes akkordjaihoz általában nevetés között valami tréfás románcot énekelve, melyben a szerelmes rebecennek (papnének) s a hamis bachurnak (papjelöltnek) nagy szerepe jut.” (8)

Másutt, apjáról megemlékezve, annak vágújhe-lyi ismerőseiről, Sándor Klezmerről és Jékele Czimblerről ír Ágai: „... zenélve jártak végig az országon negyedmagukkal. Atyám elragadtatással emlékezik meg az ő művészetükről s különösen a Jékele Czimbler zeneszerzői tehetségéről, aki hol hevenyészve, hol hangjegyekbe rögzítve, csak úgy ontotta a lakodalmi indulókat...” (9)

Szép Ernő *Dali dali dal* című regényében (1934) a hajdúszoboszlói zsidó elemi népiskola tanítójának, Szép Sámuelnek, az édesapjának állít emléket, aki hivatása mellett esetenként családi ünnepekre, lakodalmakra járt hegedűjével, hogy el tudja tartani a családját (10).

Számos irodalmi nyomát találjuk az esküvőknek is.

Egy 1954-ben megjelent könyvében Kaczér Illés egy ilyen ünnepi alkalmat is felidéz, és az ifjú pár táncáról szólva megemlíti: „Még a vőlegényével is csak zsebkendővégről lépegethet jobbra és balra zsidó filderek és klezmerek... muzsikájára (11).

Ne kerülje el figyelmünket itt a „zsidó” jelző! Voltak ugyanis olyan zsidó menyegzők is, ahol a zenét cigányok szolgáltatták. Külön megemlí- tendő egy érdemes eset Hajdúnánáson, az 1873-as kolerajárvány idején. Az esküvőt a temetőben tartották, abban a hiedelemben, hogy ezáltal megszű- nik a járvány. E meglehetősen kísérteties helyen, a sírok mellett cigányok húzták a zsidó lakodalmi seregnek (12).

Néhány szóban szeretnék a zsidó környezetből származó, híressé lett magyar muzsikusok közül kettőről említést tenni.

Rózsavölgyi Márk, a tizenkilencedik század jelentős zeneszerzője, a verbunkos muzsika utolsó képviselője egyben az első csárdás-komponista is volt. Nevét – hosszú kérelmezési hercehurca után – Rosenthalról magyarosította. Hegedűjén nem- csak saját, kora hasonló zenei termését magasan felülszárnyaló magyar szerzeményeit játszotta, zsidó ünnepeken zsidó melódiákat hegedült. Kaczér szerint: „... Rózsavölgyi Márkusnak nevezte magát és csak zsidó mulatságokon engedi meg, hogy Mordchele Marseliknak mondják” (13).

Szigeti Józsefről, a magyar hegedűművészek egyik legjobbjáról mondják: nagyapja (vagy dédapja) nagybögös volt, aki magas növése miatt állítólag csak meggörnyedve tudott játszani Máramarosziget alacsony falusi házaiban (14).

Scheiber Sándornak köszönhetően 67 magyarországi zsidó muzsikussal nevét ismerjük a 17–18. századból (15). A legrégebb említés ebben a listában 1651-ből való: Batthyány Ádám gróf pozsonyi kiadásai között feltűnik egy tétel, mely zsidó zenészeknek került kifizetésre.

1709-ben Aron Cymbalista, Seligh Cymbalista von Stampfen és Hirschl Spilman von Kittsee talál menedéket a kurucok elől Pozsonyban.

Míg II. József kötelezővé nem tette a családi név viselését, sokuk neve egyben a foglalkozásukat is jelölte, ezért nem nehéz ráismerni a muzsikosokra: Isac Musicus, Moises Spilman, Herschl Hegedűs. Gyakran található a hivatás megjelölése a név után is: „musicus”, „musicant”, „exercet musicam”, „professione Musicus”, „Musica se intertenet”, „fidicen”, „est fidicen”, „est fidicen Hebraicus”, „est cimbalista”. Még az abban az időben is már bizonyára elavult kifejezés: „histrion” is előfordul, jobb híján ezzel a szóval fordították latinra ugyanis a „badchan”-t.

Adataink a történelmi Magyarország különböző területeiről valók: nyugattól (ma Burgenland, Ausztria) keletig (Kárpátalja, ma Szovjetunió), a Felvidéktől (ma Csehszlovákia) Erdélyig (Románia) – de a mai határokon belülről is. Itt úgy tűnik, az Alföld környéke szolgáltatja a legkevesebb adatot.

Óbuda rendelkezett az egyik legnagyobb hitközséggel Magyarországon. Egy szóbeli közlés szerint az 1910-es években is rendeztek még egy nagy esküvőt; az ünnepi menet Óbuda utcáin vonult, természetesen zenekísérettel (16).

Ez a legutóbbi adat ugyan kiegészítésre szorulna, mert hallomásból származik, és ennek megfelelően – mint oly sok adalék – nem ellenőrizhető ill. igazolható. De mindegyik többé-kevésbé konkrét nyom alapot szolgáltat egy nagyon is sürgős kutató munkához. Sürgős kétszeresen is: egyrészt hiányzik egy írásos áttekintés a magyarországi klezmerkultúráról, másrészt pedig ez a kultúra (éppúgy, mint – féltő – a zsidó kultúra általában) kihalófélben van, ha ugyan ötven évvel ezelőtt meg nem szűnt már létezni. Nagy és rendkívül fontos feladatnak tartom, hogy legalább a nyomokat – amennyire még megtalálhatók – biztosítsuk és így a teljes feledéstől megmentsük.

JEGYZETEK

1. Ivan Hacker közlése szerint helyszínen talált római kori bronz menórák voltak 1944-ig a szombathelyi múzeum tulajdonában. (L. I. Hacker, *Judengesetze im Burgenland von Stephan dem Heiligen bis Maria Theresia (1001 – 1780)* in: *Studia Judaica Austriaca Bd. III.: Studien zum ungarischen Judentum*, Eisenstadt 1976. p. 8.) Egyéb emlékek is rendelkezésünkre állnak, melyek a zsidók pannóniai letelepedését bizonyítják ebből az időszakból.
2. A Kaposvár melletti Toponár a Festetich-család uradalmi birtokához tartozott.
3. 1. Mátray Gábor, *A Muzsikának Közönséges Története és egyéb írások*. Budapest 1984, p. 327.
4. Wolfdieter Bihl, *Das Judentum Ungarns 1780–1914* in: *Studia Judaica Austriaca Bd. III.*, Eisenstadt 1976, p. 21.
5. Körmöczy János (Recte István) kántortanító 1747. január 11-i levelét közli: Bárdos Kornél, *A tatai Esterházyak zenéje 1727–1846*, Budapest 1978, pp. 14–15.
6. Scheiber Sándor, *Kaczér Illés és a folklor* in: *Évkönyv, kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete (a továbbiakban: MIOK Évk.)*, szerk. Scheiber S., 1981/82, Budapest 1982, p. 409.
7. Ezt és a következő, Kaczér Illéstől (1884 – 1980) itt idézett részt közli: Scheiber, Kaczér (l. 6. sz. jegyzet), p. 408.
8. Ágai Adolf (1836–1916), *Zsidó menyegző falun* (Rajzolat a zsidó–magyar népeletből) in: *Zsidó Évkönyv* (szerk. Kiss József), Budapest 1875/76. Idézi: Scheiber S., Ágai Adolf zsidó folklorisztikus adatai in: *MIOK Évk.*, szerk. Scheiber, 1983/84, Budapest 1984, p. 342.
9. Idézi: Scheiber, Ágai (l. 8. sz. jegyzet), p. 343.
10. I. Dr. Harsányi László, *Adalékok a hajdúvárosok zsidóságának történetéhez* in: *MIOK Évk.*, szerk. Scheiber, 1970, Budapest 1970, p. 130.

11. Kaczér I., *Jerichó ostroma*, Tel-Aviv 1954, pp. 67–68. Idézi: Scheiber, Kaczér (l. 6. sz. jegyzet), p. 374. A tánc alatti kendőfogás ortodox zsidó előírás (micvótencel).
12. I. Dr. Harsányi, *Adalékok* (l. 10. sz. jegyzet), p. 124.
13. Kaczér I., *Három a csillag*, Tel-Aviv 1955–56, p. 89. Idézi: Scheiber, Kaczér (l. 6. sz. jegyzet), p. 408.
14. I. Volly István, *Hajnalozó magyar és héber szöveggel* in: *MIOK Évk.*, szerk. Scheiber, 1983/84, Budapest 1984, p. 525. Szigeti József (Joseph) 1892 Budapest – 1973 Luzern.
15. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 10. Budapest, 1968, pp. 199–200, és idem 18, Budapest 1976, pp. 335–337.
16. Dr. Benoschofsky Ilona 1988. augusztusi szíves közlése.

*

A fentiek egy sok hónappal ezelőtti, elég kezdetleges kutatási állapotot dokumentálnak. Azóta nagyon sok új adat került felszínre, és néhány adalékról kiderült, hogy csak részben felel meg a valóságnak. Minél jobban sikerül az embernek ugyanis belerágnia magát az őt izgató téma kásahegyébe, annál több dolog nyer körvonalat, annál több keresztkapcsolatra derül fény – és annál inkább válik láthatóvá, mennyi munka van még elvégzendő. Szakértő ismerősök-barátok figyelmeztettek: igyekezzek, mert az emberek száma, akik még emlékezhetnek, természetesen egyre csökken. Magam is tapasztalva a fájdalmasan növekvő fehér foltokat, beláttam igazukat, és mindenevővé váltam: mindenfajta, a zsidó kultúrával, elsősorban a zenével, különösen a nem liturgikus hangszeres zenével, zenéléssel kapcsolatos utalást, útmutatást megvizsgálók és felhasználni töreksem. Ezért kérem a fenti témával kapcsolatos adatokkal, emlékekkel esetleg rendelkező tisztelt olvasók segítségét is.